

ציקלון

כתב עת לענייני מדיניות ואסטרטגיה | גיליון פברואר 2021
עשור לאביב הערבי - הטלטלה ששינתה את פני המזרח-התיכון

עשור לאביב הערבי: המזרח-התיכון על פרשת דרכים

אלוף (מיל.) עמוס גלעד

לפני עשור שנים היה העולם הערבי נתון בעיצומו של זעזוע היסטורי, כאשר הוא מצוי בתווך בין שני אירועים דרמטיים: הראשון - התקרית שבה הצית עצמו הירקן התוניסאי מוחמד בועזיזי (17 בדצמבר 2010), אשר סימנה את ראשיתו של האביב הערבי; והשני - תחילת אירועי כיכר תחריר בקהיר (25 בינואר 2011) אשר הביאו להפלת משטר מובארכ וציינו את שיאו של אותו האביב, אך במידה רבה גם בישרו על ראשית דעיכתו.

חזרה לנקודת ההתחלה או נסיגה ממנה?

דיוקנו של המזרח-התיכון השתנה ללא הכר במהלך עשר השנים האחרונות: משטרים ותיקים שנדמו כבעלי עוצמה אדירה קרסו בלחץ חסר תקדים של הציבור בעולם הערבי; ישויות מדינתיות התערערו וחלק מהן מתבוסס עד היום במלחמות אזרחים רוויות דם; "שדים רדומים" של עוינות בין עדות, דתות, קבוצות אתניות וזרמים פוליטיים פרצו במלוא עוזם; העולם

הערבי נחלש וכוחות לא ערביים במרחב הגבירו את השפעתם על חשבונן; וזרמים קיצוניים צצו ועלו בכל רחבי האזור, תוך שהם מציבים אתגר לסדר המדינתי שהתקיים בו במהלך מאה השנים האחרונות.

מה שהחל כ"אביב ערבי" אשר לווה ברוח אופטימית ולפיה המזרח-התיכון צועד לעבר דמוקרטיזציה ורפורמה חברתית, הפך עד מהרה לטלטלה מתמשכת ורווית סבל ואלימות עבור רוב מדינות האזור, אשר לא ברור האם מצויה בסופה, עיצומה או שמא רק בראשיתה.

מה שהחל כ"אביב ערבי" אשר לווה ברוח אופטימית ולפיה המזרח-התיכון צועד לעבר דמוקרטיזציה ורפורמה חברתית, הפך עד מהרה

לטלטלה מתמשכת ורווית סבל ואלימות עבור רוב מדינות האזור, אשר לא ברור האם מצויה בסופה, עיצומה או שמא רק בראשיתה. בתום עשור רב תהפוכות המזרח-התיכון בכלל והעולם הערבי בפרט חבול, חלש ומותש ממאבקים מדממים, שרובם כאמור ממשיך להתנהל גם כעת.

זאת ועוד, חלק גדול מבעיות היסוד אשר עמדו ברקע לפרוץ האביב הערבי לא זו בלבד שלא באו על פתרון, הן אף הוחרפו. בחלק ממוקדי האביב הערבי, ובראשם מצרים ששימשה אבן שואבת לכלל אירועי הטלטלה האזורית, המציאות הכלכלית כיום חמורה מזאת ששררה בשנת 2010, וכמוה גם הדיכוי הפוליטי ומצב זכויות האדם. המשך קיומן של המצוקות החריפות מעלה אפשרות להתפרצויות נוספות, הן במוקדים אשר בהם הטלטלה כבר הותירה רישום עמוק וכואב, והן בכאלה שעליהם היא פסחה עד כה, ובראשם המלוכות הערביות וכן המערכת הפלסטינית.

המזרח-התיכון כיום מקוטב יותר מאי פעם ומסתמנים בו ארבעה רעיונות מושכים מרכזיים, אשר כל אחד מהם עוין את האחרים ומנוגד לו בכל הקשור ליעדים ולחזון. שני המחנות המרכזיים המתמודדים זה נגד זה הם מחנה ההתנגדות בהנהגת איראן, אשר מזוהה ברובו עם השיעה, מתעצם בעשור האחרון ונוטע אחיזה במוקדים גיאוגרפיים רבים (במיוחד סוריה, עיראק ותימן), ומנגד מחנה המדינות הסוניות המתונות, השואפות לשמר סטטוס קוו בדומה לזה שהתקיים באזור לפני עשור, תוך קיום זיקה הדוקה לארצות-הברית, וכיום גם לישראל. בהנהגת המחנה הערבי הסוני בולטות מדינות המפרץ, שמשקלן הגובר משקף העתקה של מוקדי הכוח בעולם הערבי מהמרכזים הוותיקים של קהיר, בגדאד ודמשק, ועלייה של כוחות חדשים הממירים את ההישענות על עוצמה צבאית ועל רעיונות מהפכניים, בכוח פיננסי ובהשפעה בתחומי הדיפלומטיה והתקשורת.

שני כוחות אזוריים אשר להם משקל מוגבל יותר, וזכו ל"עדנה זמנית" במהלך העשור האחרון (ודעכו בשנים האחרונות), הם מחנה האחים המוסלמים, אשר ארדואן מבקש לבסס מעמדו כמנהיגו, וכן האסלאם הרדיקלי מבית היוצר של דאעש, שהוכחד כישות ממשלית אולם ממשיך להתקיים כרעיון ולשמר אחיזה במוחותיהם ובלבבותיהם של רבים מבני הדור הצעיר במזרח-התיכון.

המאזן האסטרטגי של ישראל נוכח הטלטלה

מנקודת המבט האסטרטגית הישראלית, העשור האחרון מגלם הזדמנויות לצד איומים. מצד אחד הטלטלה הפחיתה את האיום הצבאי הקונבנציונלי, וזאת נוכח העובדה כי מדינות ערב התכנסו לטיפול בבעיותיהן הפנימיות וכי בחלק מהמקרים צבאותיהן רבי העוצמה נשחקו (דבר שבלט בסוריה). הזדמנות נוספת שהתפתחה בעקבות הטלטלה הייתה קידום הנורמליזציה עם העולם הערבי. שורשיה נעוצים בהבנה שחלחלה בקרב רוב המשטרים הערביים הסונים, ולפיה האיום הקיומי עליהם נשקף מצד איראן שהגבירה את כוחה, בעוד ישראל מהווה דווקא בעל ברית אסטרטגי בעל עוצמה מוכחת מול טהראן. כך, מתהווה ברית לא מוכרזת בין מדינות המפתח בעולם הערבי הסוני לבין ישראל, שבמוקדה שתוף פעולה ביטחוני ומדיני חסר תקדים.

מהצד השני, על ישראל להמשיך ולהיות ערה לגבי חוסר היציבות הכרוני המאפיין את המרחב האזורי, ולגבי האפשרות כי זעזועים נוספים יתפתחו בו, ואפשר שגם ילוו בערעור מעמדן של מדינות ידידותיות ובעל חשיבות אסטרטגית מבחינת ישראל, ובראשן מצרים, ירדן וערב-הסעודית. לישראל יש אינטרס עמוק בשימור היציבות של כל אותם המשטרים, וכיכר כי הופנמה הן בישראל והן בחלקים גדולים מהקהילה הבינלאומית ההבנה כי פתיחה מואצת של המערכות הפוליטיות בעולם הערבי לתהליכים דמוקרטיים

עלולה להביא לעליית כוחות רדיקליים, ובראשם נציגי האסלאם הפוליטי הקיצוני. ערעור שכזה עלול להתפתח גם בעקבות לחץ תקיף מצד הממשל האמריקאי הנכנס על מדינות ערב לשנות את גישתן בנושא זכויות האדם והדמוקרטיה, דבר שיפגע בביטחונם העצמי של שליטיהם ויציגם באור חלש בעיני הציבורים הערביים.

על ישראל אפוא לפעול למען שימור היציבות האזורית, במיוחד בקרב יידדותיה בעולם הערבי, אולם להיות כל העת ערוכה לאפשרות של התערערות המציאות הקיימת, הן במוקדים נקודתיים והן בכמה זירות אזוריות בו בזמן.

על ישראל אפוא לפעול למען שימור היציבות האזורית, במיוחד בקרב יידדותיה בעולם הערבי, אולם להיות כל העת ערוכה לאפשרות של התערערות המציאות הקיימת, הן במוקדים נקודתיים והן בכמה זירות אזוריות בו בזמן. אם יתממשו תרחישי קיצון אלה עלול

אמל"ח מתקדם רב הקיים כיום בידי מדינות באזור למצוא את דרכו לידי גורמים עוינים ובלתי מרוסנים, תופעה שכבר באה לידי ביטוי בלוב, סוריה ועיראק במהלך העשור האחרון.

זאת ועוד, במזרח-התיכון מתעצם במהלך העשור האחרון תהליך ההצטיידות בנשק מתקדם על-ידי כלל השחקנים האזוריים, לרבות אלה המקיימות עם ישראל שיתוף פעולה ביטחוני ומדיני רחב, ובראשם מצרים, ערב הסעודית ואיחוד האמירויות הערביות. המגמה הזאת באה לידי ביטוי בולט בעסקאות שחתמה מצרים על רכש צוללות מתקדמות ואיחוד האמירויות על קניית מטוסי ה-F35. בתרחישי קיצון, בעיקר של תהפוכות באותן המדינות, עלול האמל"ח הזה להיות מכון כלפי ישראל.

עוד אתגר שעימו ישראל תצטרך להתמודד הוא העובדה כי ההסכמים המדיניים שעליהם חתמה עם מדינות ערביות רבות - בעת האחרונה ועוד לפני כן - מגלמים קשר בין האליטות השליטות בהן, בעוד הקהלים הערביים ממשיכים לחוש עוינות עמוקה כלפי ישראל, דבר שבולט במיוחד במצרים ובירדן, ופחות מכך במדינות המפרץ. לאור זאת, על ישראל להמשיך ולבחון כיצד לטפח - חרף כל הקשיים - את השיח עם הקהלים בעולם הערבי ולא להסתפק רק בקשר עם הממשלים, הממוקד במישורים הביטחוני והדיפלומטי.

לצד כל האתגרים האלה ישראל תהיה מחויבת להמשיך ולהתמודד עם איומים אשר התעצמו או צמחו במהלך העשור האחרון במזרח-התיכון, ובראשם: התחזקות כוחה האזורי של איראן והתקדמותה כל העת לעבר יכולת גרעינית צבאית (אפשר כי ביטחונה העצמי של טהראן אף יגבר בתקופת הממשל החדש בווינגטון, ועימו גם מהלכיה המתריסים במרחב האזורי); עליית כוחה של תורכיה, שאומנם מקיימת קשר רשמי עם ישראל אך מונעת מחזון לכינון מחנה אזורי המאגד את הכוחות המצדדים במשנת האחים המוסלמים; וכן נוכחותה הגוברת של רוסיה באזור המשייתה אילוצים על הפעלת הכוח הצבאי של ישראל נגד איומים המתפתחים נגדה.

המימד המתודולוגי

הדיון האסטרטגי אודות הטלטלה המזרח-תיכונית מחייב שיח נוקב בהיבט המתודולוגי. ההתפתחויות הדרמטיות הוכיחו כי ללא היכרות עם התרבות, השפה וההיסטוריה של מושאי המחקר לא ניתן לנתח כראוי את המציאות הקיימת ולאבחן את זרמי העומק הרוחשים מתחתיה ומתפרצים מעת לעת. הכלים האלה אינם מבטיחים יכולת לחזות את העתיד, אולם הכרחיים כדי לאבחן באופן מדויק וחד אירועים ותהליכים בעת התרחשותם, ולהבין מה יהיו ההשלכות וכיווני ההתפתחות האפשריים שלהם.

ההתפתחויות הדרמטיות הוכיחו כי ללא היכרות עם התרבות, השפה וההיסטוריה של מושאי המחקר לא ניתן לנתח כראוי את המציאות הקיימת ולאבחן את זרמי העומק הרוחשים מתחתיה ומתפרצים מעת לעת.

זאת ועוד, התמורות שהתחוללו באזור ממחישות בפני גופי מחקר מודיעיניים ואקדמיים, כמו גם גורמי תקשורת, כי יתקשו להמשיך בהתמקדותם רבת השנים באליטות שלטוניות, בכוחות צבאיים ובעשייה פוליטית, תוך תפיסתם כמעצבים

המרכזיים של המציאות. במזרח-התיכון בן זמננו לכל אלה יש עדיין משקל רב, אולם לא בלעדי כעבר, ויש הכרח לפתח יכולות מחקריות וחיישני איסוף גם במרחב הציבורי, אשר לאחר שנים רבות שבהן היה גורם שולי יחסית בעולם הערבי, הפך לבעל השפעה רבה.